

Sabrana djela Ive Andrića Žet

Sarajevo, 1977

MOST NA ŽEPI

Četvrte godine svoga vezirovanja posrnu veliki vezir Jusuf, i kao žrtva jedne opasne intrige pade iznenada u nemilost. Borba je trajala celu zimu i proleće. (Bilo je neko zlo i hladno proleće koje nije nikako dalo letu da grane.) A sa mesecom majem iziđe Jusuf iz zatočenja kao pobednik. I život se nastavi, sjajan, miran, jednoličan. Ali od onih zimskih meseci, kad između života i smrti i između slave i propasti nije bilo razmaka ni koliko je oštrica noža, ostade u pobedniku veziru nešto stišano i zamišljeno. Ono neizrecivo, što iskusni i napaćeni ljudi čuvaju u sebi kao skrovito dobro, i što im se, samo pokatkad, nesvesno odražava u pogledu, kretnji i reči.

Živeći zatočen, u osami i nemilosti, vezir se setio življe svoga porekla i svoje zemlje. Jer, razočaranje i bol odvođe misli u prošlost. Setio se oca i majke. (Umrli su oboje još dok je on bio skroman pomoćnik nadzornika carskih štala, i on je dao da im se opervaze grobovi kamenom i podignu beli nadgrobni nišani.) Setio se Bosne i sela Žepe, iz kog su ga odveli kad mu je bilo devet godina.

Bilo je prijatno, tako u nesreći, misliti na daleku zemlju i raštrkano selo Žepu, gde u svakoj kući ima priča o njegovoj slavi i uspehu u Carigradu, a gde niko ne poznaje i ne sluti naličje slave ni cenu po koju se uspeh stiče.

Još toga istog leta on je imao prilike da govori s ljudima koji su dolazili iz Bosne. Raspitivao je, i kazivali su mu. Posle buna i ratova bejahu naišli nered, oskudica, glad i svakojake bolesti. On odredi znatnu pomoć svima svojim, koliko god ih još ima u Žepi, i u isto vreme naredi da se vidi šta im je najpotrebnije od građevina. Javiše mu da ima još četiri kuće Šetkića i da su ponajmućniji u selu, ali da je i selo i sav taj kraj osiromašio, da im je džamija oronula i pogorela, česma presahla; a najgore im je što nemaju mosta na Žepi. Selo je na bregu kraj samog utoka Žepe u Drinu, a jedini put za Višegrad ide preko Žepe, pedesetak koraka poviše ušća. Kakav god most načine od brvana, voda ga odnese. Jer, ili nabuja Žepa, naglo i iznenada kao svi gorski potoci, pa podrije i otplavi grede; ili nadode Drina, pa zajazi i zaustavi Žepu kod ušća, i ona naraste i digne most kao da ga nije ni bilo. A zimi se opet uhvati poledica po brvnima, pa da se polome i stoka i ljudi. Ko bi im tu most podigao, učinio bi im najveće dobro.

Vezir dade šest ćilima za džamiju, i novca koliko treba da se pred džamijom podigne česma sa tri lule. I u isto vreme odluči da im podigne most.

U Carigradu je tada živeo jedan Italijan, neimar, koji je gradio nekoliko mostova u okolini Carigrada i po njima se proćuo. Njega najmi vezirov haznadar i posla sa dvojicom dvorskih ljudi u Bosnu.

Stigli su još za snega u Višegrad. Nekoliko dana uzastopce su gledali začuđeni Višegrađani neimara kako, pognut i sed, a rumen i mladolik u licu, obilazi veliki kameni most, tucka, među prstima mrviti na jeziku kuša malter iz sastavaka, i kako premerava koracima okna. Zatim je nekoliko dana odlazio u Banju, gde je bio majdan sedre iz kojeg je vađen kamen za višegradski most. Izveo je argate i otkopao majdan, koji je bio posve zasut zemljom i obrastao

šipragom i borićima. Kopali su dok nisu našli široku i duboku žilu kamena, koji je bio jedriji i belji od onog kojim je zidan višegradski most. Odatle se spustio niz Drinu, sve do Žepe, i odredio mesto gde će biti skela za prevoz kamena. Tada se jedan od one dvojice vezirovih ljudi vrati u Carigrad s računom i planovima.

Neimar ostade da čeka, ali nije hteo da stanuje ni u Višegradu ni u kojoj od hrišćanskih kuća ponad Žepe. Na uzvisini, u onom uglu što ga čine Drina i Žepa, sagradi brvnaru — onaj vezirov čovek i jedan višegradski kjatib su mu bili tumači — i u njoj je stanovao. Sam je sebi kuvao. Kupovao je od seljaka jaja, kajmak, luk i suvo voće. A mesa, kažu, nije nikad kupovao. Povazdan je nešto tesao, crtao, ispitivao vrste sedre ili osmatrao tok i pravac Žepe.

Uto se iz Carigrada vrati i onaj činovnik sa vezirovim odobrenjem i prvom trećinom potrebnog novca.

Otpoče rad. Svet nije mogao da se načudi neoobičnom poslu. Nije ni naličilo na most ono što se radilo. Najpre pobiše ukoso preko Žepe teške borove grede, pa između njih dva reda kolja, prepletoše prućem i nabiše ilovačom, kao šanac. Tako svratiše reku, i jedna polovina korita ostade suva. Upravo kad su dovršili taj rad, prolomi se jednog dana, negde u planini, oblak, i začas se zamuti i nabuja Žepa. Tu istu noć provali već gotov nasip po sredini. A kad sutradan osvanu dan, voda je bila već splasla, ali je pleter bio isprovaljivan, kolje počupano, grede iskrivljene. Među radnicima i u narodu počeo šapat da Žepa ne da mosta na se. Ali već treći dan naredi neimar da se pobija novo kolje, još dublje, i da se isprave i poravnaju preostale grede. I opet je iz dubine odjekivalo kamenito rečno korito od maljeva i radničke vike i udaraca u ritmu.

Tek kad sve bi spremljeno i gotovo, i dovučen kamen iz Banje, stigoše klesari i zidari, Hercegovci i Dalmatinci. Podigoše im drvenjare, pred kojima su klesali kamen, beli od kamene prašine kao vodeničari. A neimar je obilazio oko njih, saginjao se nad njima i merio im svaki čas rad žutim limenim trougaonikom i olovnim viskom na zelenom koncu. Već su bili s jedne i s druge strane prosekli kamenitu i strmu obalu, kad ponestade novca. Nasta zlovolja među radnicima i u narodu mrmljanje da od mosta neće biti ništa. Neki koji su dolazili iz Carigrada pričali su kako se govori da se vezir promenio. Niko ne zna šta mu je, da li je bolest ili su neke brige, tek on biva sve nepristupačniji i zaboravlja i napušta već otpočete radove i u samom Carigradu. Ali posle nekoliko dana stiže vezirov čovek sa zaoštalim delom novca, i gradnja se nastavi.

Na petnaest dana pred Mitrovdan, svet koji je prelazio Žepu preko brvana, malo poviše gradnje, primeti prvi put kako se s obe strane reke, iz tamnosiva kamena škrljavca, pomalja beo gladak zid od tesana kamena, opleten sa svih strana skelama kao paučinom. Od tada je rastao svakog dana. Ali uto padoše prvi mrazevi i rad se obustavi. Zidari odoše kućama, na zimovanje, a neimar je zimovao u svojoj brvnari, iz koje nije gotovo nikud izlazio, povazan pognut nad svojim planovima i računima. Samo je radnju priglédao često. Kad, pred proleće, stade led pucati, on je svaki čas, zabrinut, obilazio skele i nasipe. Pokatkad i noću, sa lučem u ruci.

Još pre Đurđevdana vratiše se zidari i rad otpočeo ponovo. A tačno u pò leta bi posao dovršen. Veselo oboriše radnici skele, i iz toga spleta od gređa i dasaka pojavi se most, vitak i beo, sveden na jedan luk od stene do stene.

Na svašta se moglo pomisliti pre negoli na tako čudesnu građevinu u rastrganu i pustu kraju. Izgle-

dalo je kao da su obe obale izbacile jedna prema drugoj po zapenjen mlaz vode, i ti se mlazevi sudarili, sastavili u luk i ostali tako za jedan trenutak, lebdeći nad ponorom. Ispod luka se videlo, u dnu vidika, parče modre Drine, a duboko pod njim je grgoljila zapenjena i ukroćena Žepa. Dugo nisu oči mogle da se priviknu na taj luk smišljenih i tankih linija, koji izgleda kao da je u letu samo zapeo za taj oštri mrki krš, pun kukrikovine i pavite, i da će prvom prilikom nastaviti let i iščeznuti.

Iz okolnih sela povrve svet da vidi most. Iz Višegrada i Rogatiće su dolazili varošani i divili mu se, žaleći što je u toj vrleti i divljini a ne u njihovoj kasabi.

Valja rodit vezira! — odgovarali su im Žepljani i udarali dlanom po kamenoj ogradi, koja je bila prava i oštih bridova, kao da je od sira rezana a ne u kamen sečena.

Još dok su prvi putnici, zastajkujući od čuđenja, prelazili preko mosta, neimar je isplatio radnike, povezao i natovario svoje sanduke sa spravama i hartijama, i zajedno sa onim vezirovim ljudima krenuo put Carigrada.

Tek tada pođe po varoši i po selima govor o njemu. Selim, Ciganin, koji mu je na svom konju dogonio stvari iz Višegrada i jedini zalazio u njegovu brvnaru, sedi po dućanima i priča, bogzna po koji put, sve što zna o strancu.

— Asli i nije on čovjek k'o što su drugi ljudi. Ono zimus dok se nije radilo, pa mu ja ne otiđi po desetak-petnaest dana. A kad dođem, a ono sve neraspredmljeno k'o što sam i ostavio. U studenoj brvnari on sjeđi sa kapom od međedine na glavi, umotan do pod pazuha, samo mu ruke vire, pomodrile od studeni, a on jednako struže ono kamenje, pa piše nešto; pa struže, pa piše. Sve tako. Ja otovarim, a on gleda u mene onim zelenim očima, a obrve mu

se nakostriješile, bi reko proždrijeće te. A nit govori nit romori. Ono nikad nisam vidio. I, ljudi moji, koliko se namuči, eto godinu i po, a kad bi gotov, pođe u Stambul i prevezosmo ga na skeli, odljuma na onom konju: ama da se jednom obazrije jal na nas jal na ćupriju! Jok.

A dućandžije ga sve više ispituju o neimaru i njegovom životu, i sve se više čude i ne mogu da nažale što ga nisu bolje i pažljivije zagledali dok je još prolazio višegradskim sokacima.

A neimar je dotle putovao, i kad bi dva konaka do Carigrada, razbole se od kuge. U groznici, jedva se držeći na konju, stiže u grad. Odmah svrati u bolnicu italijanskih franjevaca. A sutradan u isto doba izdahnu na rukama jednog fratra.

Već idućeg dana, ujutro, izvestiše vezira o neimarevoj smrti i predadoše mu preostale račune i nacрте mosta. Neimar je bio primio samo četvrti deo svoje plate. Iza sebe nije ostavio ni duga ni gotovine, ni testamenta ni kakvih naslednika. Posle dužeg razmišljanja, odredi vezir da se od preostala tri dela jedan isplati bolnici, a druga dva daju u zadužbinu za sirotinjski hleb i čorbu.

Upravo kad je to naređivao — bilo je mirno jutro potkraj leta — donesoše mu molbu jednog mladog a učenog carigradskog mualima, koji je bio iz Bosne rodod, pisao vrlo glatke stihove, i koga je vezir s vremena na vreme darivao i pomagao. Čuo je, kaže, za most koji je vezir podigao u Bosni i nada se da će i na tu, kao na svaku javnu građevinu, urezati natpis da se zna kad je zidana i ko je podiže. Kao uvek, on i sad nudi veziru svoje usluge i moli da ga udostoji da primi hronogram koji mu šalje i koji je s velikim trudom sastavio. Na priloženoj tvrđoj hartiji bio je fino ispisan hronogram sa crvenim i zlatnim inicijalom:

*Kad Dobra Uprava i Plemenita Veština
Pružise ruku jedna drugoj,
Nastade ovaj krasni most,
Radost podanika i dika Jusufova
Na oba sveta.*

Ispod toga bio je vezirov pečat u ovalu, podeľjen na dva nejednaka polja; na većem je pisalo: *Jusuf Ibrahim, istinski rob božji, a na manjem vezirova deviza: U ćutanju je sigurnost.*

Vezir je sedeo dugo nad tom molbom, raširenih ruku, pritiskujući jednim dlanom natpis u stihovima, a drugim neimareve račune i nacrt mosta. U poslednje vreme on je sve duže razmišľjao nad molbama i spisima.

Prošle su, još letos, dve godine od njegova pada i zatoćenja. U prvo vreme, posle povratka na vlast, on nije primećivao kakve promene na sebi. Bio je u najlepšim godinama kad se zna i oseća puna vrednost života; pobedio je sve protivnike i bio moćniji nego ikad pre; dubinom skorašnjeg pada mogao je da meri visinu svoje moći. Ali što je više odmicalo vreme, njemu se — umesto da zaboravlja — u sećanju sve češće javľjala pomisao na tamnicu. Ako je i uspevao ponekad da rastera misli, on nije imao moći da spreči snove. U snu poče da mu se javľja tamnica, a iz noćnih snova je, kao neodređen užas, prelazila u javu, i trovala mu dane.

Postade osetljiviji za stvari oko sebe. Vredali su ga izvešni predmeti koje pre nije ni primećivao. Naredio je da se digne sav somot iz palate i zameni svetlom čohom koja je glatka, meka i ne škripi pod rukom. Omrznu sedef, jer ga je u mislima vezivao s nekom studenom pustoši i osamom. Od dodira sedefa i od samog pogleda na nj trnuli su mu zubi i prolazila jeza uz kožu. Sve pokućstvo i oružje u kom je bilo sedefa odstranjeno je iz njegovih soba.

Sve poče da prima sa prikrivenim ali dubokim nepoverenjem. Odnekud se ustali u njemu ova misao: svako ljudsko delo i svaka reč *mogu* da donesu zlo. I ta *mogućnost* poče da veje iz svake stvari koju čuje, vidi, rekne ili pomisli. Pobednik vezir oseti strah od života. Tako je i ne sluteći ulazio u ono stanje koje je prva faza umiranja, kad čovek počne da s više interesa posmatra senku koju stvari bacaju nego stvari same.

To je zlo rovalo i kidalo u njemu, a nije mogao ni pomisliti da ga kome ispovedi i poveri; pa i kad to zlo dovrši svoj rad i izbije na površinu, niko ga neće poznati; ljudi će kazati prosto: smrt. Jer, ljudi i ne slute koliko ima moćnih i velikih koji tako ćutke i nevidljivo, a brzo, umiru u sebi.

I ovoga jutra vezir je bio umoran i neispavan, ali miran i sabran; očni kapci su mu bili teški a lice kao sleđeno u svežini jutra. Mislio je na stranca neimara koji je umro, i na sirotinju koja će jesti njegovu zaradu. Mislio je na daleku brdovitu i mračnu zemlju Bosnu (oduvek mu je u pomisli na Bosnu bilo nečeg mračnog!), koju ni sama svetlost islama nije mogla nego samo delimično da obasja, i u kojoj je život, bez ikakve više uljuđenosti i pitomosti, siromašan, štur, opor. I koliko takvih pokrajina ima na ovom božjem svetu? Koliko divljih reka bez mosta i gaza? Koliko mesta bez pitke vode, i džamija bez ukrasa i lepote?

U mislima mu se otvarao svet, pun svakojakih potreba, nužde, i straha pod raznim oblicima.

Sunce je bleštalo po sitnoj zelenoj ćeramidi na kiosku u vrtu. Vezir obori pogled na mualimov natpis u stihovima, polako podiže ruku i precrta dvaput ceo natpis. Zastade samo malo, pa onda precrta i prvi deo pečata sa svojim imenom. Ostade samo deviza: *U ćutanju je sigurnost*. Stajao je neko vreme

nad njom, a onda podiže ponovo ruku i jednim snažnim potezom izbrisa i nju.

Tako ostade most bez imena i znaka.

On je, tamo u Bosni, bleštao na suncu i sjao na mesečini, i prebacivao preko sebe ljude i stoku. Malo-pomalo, iščeznu posve, onaj krug razrovane zemlje i razbacanih predmeta koji okružuju svaku novu gradnju; svet raznese i voda otplavi polomljeno kolje i parčad skela i preostalu građu, a kiše sapraše tragove klesarskog rada. Ali predeo nije mogao da se priljubi uz most, ni most uz predeo. Gledan sa strane, njegov beo i smelo izvijen luk je izgledao uvek izdvojen i sam, i iznenađivao putnika kao neobična misao, zalutala i uhvaćena u kršu i divljini.

Onaj koji ovo priča, prvi je koji je došao na misao da mu ispita i sazna postanak. To je bilo jednog večera kad se vraćao iz planine, i umoran, seo pored kamenite ograde na mostu. Bili su vreli letnji dani, ali prohladne noći. Kad se naslonio leđima na kamen, oseti da je još topal od dnevne žege. Čovek je bio znojan, a sa Drine je dolazio hladan vetar; prijatan i čudan je bio dodir toplog klesanog kamena. Odmah se sporazumeše. Tada je odlučio da mu napiše istoriju.

PISMO IZ 1920. GODINE

Mart mesec 1920. godine. Železnička stanica u Slavonskom Brodu. Ponoć prošla. Sa neodređene strane duva vetar, koji ovako neispavanim i od putovanja zamorenim ljudima izgleda hladniji i jači nego što je. U visini promiču zvezde između uzvitlanih oblaka. U daljini, po nevidljivim kolosecima kreću se, brže ili sporije, žute i crvene svetlosti zajedno sa prodornim glasom kondukterskih pištaljki ili otegnutim zviždukom lokomotiva, u koji mi putnici unosimo melanholiju naše zamorenosti i čamotinju dugog, zlovoljnog čekanja.

Pred stanicom, pored prvog koloseka, sedimo na koferima i čekamo voz kome ne znamo ni čas dolaska ni čas odlaska; jedino što znamo, to je da će biti prepun, nabijen putnicima i prtljagom.

Čovek koji sedi pored mene moj je davnašnji poznanik i prijatelj koga sam za poslednjih pet-šest godina izgubio iz vida. Zove se Maks Levenfeld, lekar je i lekarski sin. Rodio se i odrastao u Sarajevu. Otac mu je kao mlad lekar napustio Beč i nastanio se u Sarajevu, gde je stekao veliku praksu. Poreklom su Jevreji, ali već odavno pokršteni. Majka mu je rodom iz Trsta, kći italijanske baronice i austrijskog pomorskog oficira, potomka francuskih emigranata. Njenog stasa, hoda i gospodstvenog načina odevanja sećaju se dva naraštaja Sarajlija. To je bila jedna

od onih lepotica čiju lepotu i najdrskiji i najsiroviji ljudi gledaju sa poštovanjem i obzirom koje inače nemaju.

Zajedno smo išli u sarajevsku gimnaziju, samo što je on bio za tri razreda preda mnom, što u tim godinama znači mnogo.

Sećam se nejasno da sam ga primetio čim sam došao u gimnaziju. On je tada pošao u četvrti razred, ali se još odevao kao dete. To je bio snažan dečak, »Švapče«, u marinskom odeću tamnomodre boje, sa lengerima izvezenim u uglovima široke mornarske kragne. Nosio je još uvek kratke pantalone. Na nogama plitke crne cipele savršenog oblika. Između belih kratkih čarapa i pantalona — goli snažni listovi, rumeni od krvi i već osuti svetlim maljama.

Tada između nas nije bilo i nije moglo biti dođira. Sve nas je delilo — godine, izgled i navike, imovno stanje i društveni položaj naših roditelja.

Ali mnogo bolje ga se sećam iz docnijeg vremena, kad sam ja bio u petom a on u osmom razredu. Tada je to već bio protegljast mladić svetlih očiju, koje su odavale neobičnu osetljivost i veliku živost duha, dobro ali nehatno odeven, sa bujnom plavom kosom koja mu je stalno padala u jakim, nemirnim bičevima, čas s jedne čas s druge strane lica. Sreli smo se i zblížili prilikom neke diskusije koju je jedna grupa naših drugova iz viših razreda vodila u parku na klupi.

U tim našim đačkim rasprama nije bilo granice ni obzira, pomerani su svi principi i praskavim rečima minirani čitavi duhovni svetovi u temeljima. Sve je, naravno, i posle toga ostajalo na svom mestu, ali te strasne reči bile su značajne za nas i sudbinu koja nas čeka, kao neko nagoveštavanje velikih podviga borbenih vremena i teških lutanja, koja tek imaju da dođu.

Kad sam posle jedne žive diskusije, ustreptao od uzbuđenja i ubeđen u svoj trijumf (isto tako kao

što je to bio i moj protivnik u diskusiji), krenuo kući, Maks mi se pridružio. Bilo je to prvi put da ostanemo nas dvojica nasamo. To mi je laskalo i dizalo moj pobednički zanos i visoko mišljenje o sebi. On se raspitivao šta čitam i gledao me pažljivo, kao da me prvi put u životu vidi. Odgovarao sam uzbuđeno. Odjednom on zastade, pogleda me pravo u oči i reče na čudno miran način:

— Znaš, hteo sam da ti kažem da nisi tačno citirao Ernsta Hekela.

Osetih kako porvneoh i kako se zemlja lagano krenu ispod mojih nogu i opet se vrati na svoje mesto. Naravno da sam pogrešno citirao; moj citat je bio iz neke jevtine brošure, nesigurno zapamćen i, verovatno, rđavo preveden. Sav moj dojučakšnji trijumf pretvori se u grižu savesti i osećanje stida. Modre svetle oči su me gledale bez sažaljenja, ali i bez najmanjeg traga zloradosti ili nadmoćnosti. I Maks ponovi moj zlosrećni citat u ispravljenom obliku. A kad smo došli pred njegovu lepu kuću na obali Miljacke, on mi steže ovrsto ruku i pozva me da dođem sutra posle podne kod njega da razgledam njegove knjige.

To poslepodne bilo je za mene doživljaj. Video sam prvu pravu biblioteku u životu i bilo mi je jasno da vidim svoju sudbinu. Maks je imao nemačkih i nešto italijanskih i francuskih knjiga koje su pripadale njegovoj majci. On mi je sve to pokazivao sa mirom na kom sam mu zavideo još više nego na knjigama. To i nije bila zavist, nego osećanje bezgraničnog zadovoljstva i silna želja da se i ja jednog dana tako slobodno krećem po tom svetlu knjiga iz kojih, čini mi se, biju svetlost i toplina. On je i sam govorio kao da iz knjige čita, slobodno, i kretao se bez hvallisanja u tom svetlu slavniöh imena i velikih ideja, dok sam ja drhtao od uzbuđenja, od sujete, stideći se velikana među koje ulazim i strahujući od

sveta koji sam napolju ostavio i u koji mi se valja vratiti.

Te poslepodnevne posete kod starijeg druga stale su da se ponavljaju i da bivaju češće. Naglo sam se usavršavao u nemačkom jeziku, počeo sam da čitam italijanski. Nosio sam i kući, u svoj sirotinjski stan, te lepo povezane strane knjige. Zaostao sam u učenju školskih predmeta. Sve što sam čitao izgledalo mi je kao sveta istina i uzvišena obaveza za mene lično, kojoj se ne mogu oteti ako neću da izgubim ugled u svojim očima i svaku venu u sebe. Znao sam samo jedno: da treba sve to čitati, i da treba pisati takve ili slične stvari. Ni na što drugo u životu nisam pomišljao.

Jednog dana se naročito sećam. Bio je maj mesec. Maks se spremao za maturu, ali bez uzbuđenja i primetnog napora. Odveo me je pred mali odvojen orman na kome je zlatnim slovima pisalo: *Helios Klassiker-Ausgabe*. I sećam se da mi je rekao da je orman kupljen zajedno s knjigama. Meni je čak i orman izgledao kao svetinja i njegovo drvo prožeto svetlošću. Maks je izvadio jednu svesku Getea i stao da mi čita *Prometeja*.

Počeo je nekim novim, meni dotle nepoznatim glasom, i odmah se videlo da je dosad bezbroj puta pročitao tu pesmu:

*Pokrij svoje nebo, Zeuse,
oblaka tmušom
i kušaj, kao ludo dete
što obezglavljuje čkalj,
svoju snagu na hrašću u bregovima!*

*Ali mi zemlju moju
moraš ostaviti
i kolibu, koju mi ne podiže ti,
i ognjište moje,
na čijem ognju mi
zavidiš!*

Na kraju, lupao je pesnicom odmereno ali snažno o ručicu fotelje u kojoj je sedeo; kosa mu je pala s obe strane lica oblivenog rumenilom.

*Evo me gde sedim, stvaram ljude
po svojoj slici,
rod meni ravan,
da trpi, da plače,
da uživa i da se raduje,
i da se ne osvrće na tebe,
kao ni ja!*

To je bilo prvi put da ga takvog vidim. Slušao sam sa divljenjem i lakim strahom. Onda smo izišli napolje i u toplom sumraku nastavili razgovor o pesmi. Maks me je pratio do moje strne ulice, a zatim ja njega opet do obale, pa on mene, pa ja njega. Noć se uhvatila i svet je počeo da se proređuje, a mi smo jednako premeravali taj put, raspravljajući o smislu života i poreklu bogova i ljudi. Jednog trenutka sećam se naročito dobro. Kad smo prvi put stigli u moju neuglednu ulicu i stali kod nekih nagnutih sivih taraba, Maks je čudno ispružio levu ruku preda se i rekao mi nekako toplo, poverljivo:

— Znaš, ja sam ateist.

Nad povaljenom ogradom cvala je u gustom spletu zova i šinila jak, težak miris koji mi je dolazio kao miris života samog. Veče je bilo svečano, sve oko nas tiho, a kupola neba iznad mene, puna zvezda, izgledala mi je kao nova. Od uzbuđenja nisam umeo ništa da kažem. Osećao sam samo da se nešto važno desilo između mene i ovoga starijeg druga i da se sada ne možemo prosto rastati i otići svaki svojoj kući. Tako smo i ostali šetajući do neko doba noći.

Maksova matura nas je rastavila. On je otišao u Beč da studira medicinu. Jedno kratko vreme smo se dopisivali, ali prepiska je zapela. Viđali smo se

ponekad o raspustu, ali bez stare prisnosti. Zatim je došao rat, koji nas je potpuno rastavio.

A sada, posle nekoliko godina, mi smo se našli, evo opet, na ovoj ružnoj i dosadnoj stanici. Putovali smo od Sarajeva dovide istim vozom, a nismo to znali i tek ovde smo se videli; sad čekamo neizvesni dolazak beogradskog voza.

U nekoliko reči ispričali smo jedan drugom kako smo proveli rat. On je već prve godine rata završio studije, a zatim je bio kao lekar na svim austrijskim frontovima, služeći uvek u bosanskim pukovima. Za vreme rata otac mu je umro od pegavog tifusa, a majka je napustila Sarajevo i preselila se u Trst kod svojih. Maks je proveo nekoliko poslednjih meseci u Sarajevu, koliko mu je trebalo da uredi svoje stvari. U sporazumu sa majkom prodao je onu očevu kuću na obali Miljacke i veći deo stvari. Sad putuje u Trst majci, a odande misli dalje, u Argentinu, možda i u Boliviju. Ne izjašnjava se otvoreno o tome, ali tek, napušta Evropu zauvek.

Maks je okrupnjao od života na frontu, ogrubeo, odeven je kao neki preduzimač, koliko mogu da vidim. U mraku nazirem njegovu jaku glavu sa bujnom svetlom kosom i slušam njegov glas, koji je u toku godina postao dublji i muškiji, i njegov sarajevski izgovor u kome su suglasnici umekšani a samoglasnici mutni i otegnuti. U jeziku mu se osećala uopšte izvesna nesigurnost.

On je govorio i sada kao da čita, upotrebljavao je mnogo neobičnih, knjiških, naučnih izraza. Ali to je bilo jedino što je ostalo od nekadašnjeg Maksa. Inače, pomena nije bilo o poeziji ni o knjigama. (Niko se ne seća više *Prometeja*.) Govorio je nešto najpre o ratu uopšte i to sa velikom gorčinom, više u tonu nego u rečima, sa gorčinom koja i ne očekuje da će biti shvaćena. (Za njega u ovom velikom ratu nije bilo, tako reći, više protivničkih frontova, oni su se pomešali, prelivali jedan u drugi i stapali pot-

puno. Opšte stradanje zastrlo mu je vid i oduzelo razumevanje za sve ostalo.) Sećam se da sam ostao zaprepasćen kad je rekao da čestita pobednicima i — da ih duboko žali, jer pobedeni vide na čemu su i šta treba da rade, dok pobednici još i ne slute šta ih čeka. Govorio je jetkim i beznadežnim tonom čoveka koji je mnogo izgubio i sad može da govori šta hoće, znajući dobro i da mu za to niko ništa ne može, i da mu to ništa ne pomaže. Posle toga velikog rata sretalo se među inteligentnima dosta talkvih *kivnih* ljudi, *kivnih* na neki naročit način, na nešto neodređeno u životu. Ti ljudi nisu nalazili u sebi ni sposobnost da se mire i prilagođavaju, ni snagu za velike odluke u protivnom pravcu. On je, činilo mi se u tom trenutku, bio jedan od tih.

Ali naš razgovor je brzo zapeo, jer ni on ni ja nismo želeli da se prepiremo u ovoj noći, na neobičnom mestu viđenja, posle toliko godina. Zato smo govorili o drugim stvarima. Upravo, govorio je on. Govorio je i sada onim svojim biranim rečima i složenim rečenicama, kao čovek koji živi više sa knjigama nego s ljudima, hladno i stvarno, bez okolišenja i ulepšavanja, onako kao kad otvorimo medicinski udžbenik i nađemo u njemu simptome svoje bolesti.

Nudim ga cigaretom, ali on kaže da ne puši, i to izgovara naglo, gotovo sa strahom i odvratnošću. I dok ja palim jednu cigaretu o drugu, on govori nekako usiljeno bezbrižno, kao da time odgoni druge, teže misli:

— Eto, nas dvojica smo se dohvatili širokog kolo-sjeka, a to znači: uhvatili smo kvaku vrata koja vode u veliki svijet. Ostavljamo Bosnu. Ja se u nju nikad ni vratiti neću, ali ti hoćeš.

— Ko zna? — upadom zamišljeno, gonjen onom naročitom sujetom po kojoj mladi ljudi vole da svoju sudbinu vide u dalekim zemljama i na neobičnim putevima.

— Ne, ne, ti ćeš se svakako vratiti — kaže moj saputnik pouzdano kao da postavlja dijagnozu — a i ja ću se cijelog života nositi sa sjećanjem na Bosnu, kao sa nekom bosanskom bolešću kojoj je uzrok, ni sam ne znam pravo, da li u tome što sam se u Bosni rodio i odrastao ili što se nikad više neću vratiti u nju. Svejedno.

Na neobičnom mestu, u neobično doba i razgovor postaje neobičan, pomalo kao u snu. Gledam iskosa krupnu zgrčenu siluetu nekadašnjeg druga pokraj sebe i mislim: mislim kako malo liči na onoga mladića što je udarao pesnicom i recitovao: »Pokrij svoje nebo, Zevse! . . .« — mislim šta će biti od nas ako nas život i dalje bude menjao ovako brzo i ovako duboko, mislim da su samo promene koje zapažam na sebi dobre i pravilne. I dok sve to mislim, najednom primećujem da drug do mene opet govori. Trgnuvši se iz svojih misli, slušam ga pažljivo. Tako pažljivo da mi se čini da su oni stanični šumovi oko mene umukli i da samo njegov glas romori u vetrovitoj noći.

— Da, dugo vremena ja sam zaista mislio da ću, kao i otac mi, provesti život liječeći sarajevsku djecu i da ću, kao i on, ostaviti kosti na groblju u Koševu. Već ono što sam vidio i doživio u bosanskim regimentama za vrijeme rata pokolebalo me je u tome, ali kad sam ljetos demobilisan i proveo svega tri mjeseca u Sarajevu, meni je postalo jasno da ja tu neću moći ostaniti i živiti. A sama pomisao da živim u Beču, Trstu ili kojem drugom austrijskom gradu, izaziva u meni odvratnost, odvratnost do povraćanja. I zato sam počeo da pomišljam na Južnu Ameriku.

— Dobro, može li da se zna šta je to od čega ti bježiš iz Bosne? — pitao sam ja s neobazrivošću sa kojom su tada ljudi mojih godina postavljali pitanja.

— Pa, »može da se zna«, samo to nije lako ovako u prolazu, na stanici, ukratko kazati. A kad bih ipak morao jednom riječju da kažem šta je to što me goni iz Bosne, ja bih rekao: mržnja.

Maks naglo ustade, kao da je u svom govoru odjednom udario o nevidljivu ogradu. I ja izronih na stvarnost hladne noći na železničkoj stanici u Slavonskom Brodu. Vetar je bivao sve jači i sve hladniji, svetlosti su žmirkale i promicale u daljini, sitne lokomotive su zviždale. Nad nama je nestalo i ono malo neba sa retkim zvezdama, samo magla i dim stvaraju dostojan pokrivač za ovu ravnici na kojoj čovek, čini mi se, do očiju tone u crnu masnu ravnici.

U meni se javi, i naglo poraste, ljuta i nestrpljiva želja da pobijem njegovo tvrđenje, iako mi ono nije bilo dovoljno jasno ni razumljivo. Obojica smo zbunjeni ćutali. Teško je ležalo to ćutanje između nas u noći, i nije se moglo predvideti koji će od nas dvojice prvi progovoriti.

U tom trenutku začu se iz daljine tutanj brzog voza i odmah zatim njegov težak pisak, potmuo, kao da dolazi ispod betonskog svoda. Cela stanica odjednom ožive. Stotine dotad nevidljivih prilika digoše se u tami i počеше da trče u susret vozu. Skočismo i nas dvojica, a gužva u koju smo zapali sve više nas je rastavljala. Uspeo sam samo još da mu doviknem svoju beogradsku adresu.

Posle dvadesetak dana primio sam u Beogradu pozamašno pismo. Po krupnom rukopisu nisam mogao da poznam od koga. To mi je iz Trsta pisao Maks na nemačkom jeziku.

»Dragi, stani prijatelju,

Kad smo se ono slučajno sreli u Slavonskom Brodu, naš razgovor je bio iskidan i mučan. I da smo imali mnogo bolju priliku i više vremena, ne verujem da bismo se sporazumeli i sve izveli na čistinu. Neočekivani susret i nagli rastanak onemogućili su to potpuno. Spremam se da napustim Trst,

gde mi živi majka. Odlazim u Pariz, gde imam neke rođake sa majčine strane. Ako mi tamo kao strancu dozvole lekarsku praksu, ostaću u Parizu; ako ne, idem zaišta u Južnu Ameriku.

Ne verujem da će ovih nekoliko nepovezanih stavova što ih u brzini pišem moći potpuno objasniti stvar i opravdati u tvojim očima moje »bežanje« iz Bosne. Šaljem ih ipak, jer osećam da ti dugujem odgovor i jer, sećajući se naših đlačkih godina, želim da me ne shvatiš pogrešno i ne gledaš u meni običnog Švabu i »kuferaša« koji olako napušta zemlju u kojoj se rodio, u trenutku kad ona počinje slobodan život i kad joj je potrebna svaka snaga.

Da pređem odmah na stvar. Bosna je divna zemlja, zanimljiva, nimalo obična zemlja i po svojoj prirodi i po svojim ljudima. I kao što se pod zemljom u Bosni nalaze rudna blaga, tako i bosanski čovek krije nesumnjivo u sebi mnogu moralnu vrednost koja se kod njegovih sunarodnika u drugim jugoslovenskim zemljama ređe nalazi. Ali vidiš, ima nešto što bi ljudi iz Bosne, bar ljudi tvoje vrste, morali da uvide, da ne gulbe nikad iz vida: Bosna je zemlja mržnje i straha. Ali da ostavimo po strani strah koji je samo korelativ te mržnje, njen prirodan odjek, i da govorimo o mržnji. Da, o mržnji. I ti se instinktivno trzaš i buniš kad čuješ tu reč (to sam video one noći na stanici), kao što se svaki od vas opire da to čuje, shvati i uvidi. A stvar je baš u tome što bi to trebalo uočiti, utvrditi, analizirati. I nesreća je u tome što to niko neće i ne ume da učini. Jer, fatalna karakteristika te mržnje i jeste u tome što bosanski čovek nije svestan mržnje koja živi u njemu, što zaziire od njenog analiziranja, i — mrzi svakog ko pokuša da to učini. Pa ipak, činjenica je: da u Bosni i Hercegovini ima više ljudi koji su spremni da u nastupima nesvesne mržnje, raznim povodima i pod raznim izgovorima, ubijaju ili budu ubijeni, nego u

drugim po ljudstvu i prostranstvu mnogo većim slovenskim i neslovenskim zemljama.

Ja znam da mržnja, kao i gnev, ima svoju funkciju u razvitku društva, jer mržnja daje snagu, a gnev izaziva pokret. Ima zastarelih i duboko ukorenjenih nepravdi i zloupotreba, koje samo bujice mržnje i gneva mogu da iščupaju i otplave. A kad te bujice splasnu i nestanu, ostaje mesto za slobodu, za stvaranje boljeg života. Savremenici vide mnogo bolje mržnju i gnev, jer pate od njih, ali potomstvo će videti samo plodove snage i pokreta. Znam ja to dobro. Ali ovo što sam gledao u Bosni, to je nešto drugo. To je mržnja, ali ne kao neki takav moment u toku društvenog razvitka i neminovan deo jednog istorijskog procesa, nego mržnja koja nastupa kao samostalna snaga, koja sama u sebi nalazi svoju svrhu. Mržnja koja diže čoveka protiv čoveka i zatim podjednako baca u bedu i nesreću ili goni pod zemlju oba protivnika; mržnja koja kao rak u organizmu troši i izjeda sve oko sebe, da na kraju i sama ugine, jer takva mržnja, kao plamen, nema stalnog lika ni sopstvenog života; ona je prosto oruđe nagona za uništenjem ili samouništenjem, samo kao takva i postoji, i samo dotle dok svoj zadatak potpunog uništenja ne izvrši.

Da, Bosna je zemlja mržnje. To je Bosna. I po čudnom kontrastu, koji u stvari nije tako ni čudan, i možda bi se pažljivom analizom dao lako objasniti, može se isto tako kazati da je malo zemalja u kojima ima toliko tvrde vere, uzvišene čvrstine karaktera, toliko nežnosti i ljubavnog žara, toliko dubine osećanja, privrženosti i nepokolebljive odanosti, toliko žedni za pravdom. Ali ispod svega toga kriju se u neprozirnim dubinama oluje mržnje, čitavi uragani sapetlih, zbijenih mržnji koje sazrevaju i čekaju svoj čas. Između vaših ljubavi i vaše mržnje odnos je isti kao između vaših visokih planina i hiljada

puta većih i težih nevidljivih geoloških naslaga na kojima one počivaju. I tako, vi ste osuđeni da živite na dubokim slojevima eksploziva koji se s vremena na vreme pali upravo iskrama tih vaših ljubavi i vaše ognjene i svirepe osećajnosti. Možda je vaša najveća nesreća baš u tome što i ne slutite koliko mržnje ima u vašim ljubavima i zanosima, tradicijama i pobožnostima. I kao što tle na kom živimo prelazi, pod uticajem atmosferske vlage i toplote, u naša tela i daje im boju i izgled, i određuje karakter i pravac našem načinu života i našim postupcima — tako isto silna, podzemna i nevidljiva mržnja na kojoj živi bosanski čovek ulazi neprimetno i zaobilazno u sve njegove, i najbolje, postupke. Poroci rađaju svuda na svetu mržnju, jer troše a ne stvaraju, ruše a ne grade, ali u zemljama kao što je Bosna — i vrline govore i deluju često mržnjom. Kod vas asketi ne izvlače ljubav iz svoje askeze, nego mržnju na sladostrasnike; trezvenjaci mrze one koji piju, a u pijanicama se javlja ubilačka mržnja na ceo svet. Oni koji veruju i vole — smrtno mrze one koji ne veruju ili one koji drugačije veruju i drugo vole. I, na žalost, često se glavni deo njihove vere i njihove ljubavi troši u toj mržnji. (Najviše zlih i mračnih lica može čovek sresti oko bogomolja, manastira i tekija.) Oni koji tlače i eksploatišu ekonomski slabije, unose u to još i mržnju, koja tu eksploataciju čini stokratno težom i ružnijom, a oni koji te nepravde podnose, maštaju o pravdi i odmazdi, ali kao o nekoj osvetničkoj eksploziji koja bi, kad bi se ostvarila po njihovoj zamisli, morala da bude takva i tolika da bi raznela i tlačenog zajedno sa mrskim tlačiteljem. Vi ste, u većini, navikli da svu snagu mržnje ostavljate za ono što vam je blizu. Vaše su voljene svetinje redovno iza trista reka i planina, a predmeti vaše odvratnosti i mržnje tu su pored vas, u istoj varoši, često sa druge strane vašeg avlijskog zida. Tako vaša ljubav ne traži mnogo dela,

a vaša mržnja prelazi vrlo lako na delo. I svoju rođenu zemlju vi volite, žarko volite, ali na tri-četiri razna načina koji se među sobom isključuju, smrtno mrze i često sudaraju.

U nekoj Mopasanovoj pripovesti ima jedan dionizijski opis proleća koji se završava rečima da bi u takve dane po svim uglovima trebalo izlepiti oglase: »Građanine francuski, proleće je, čuvaj se ljubavi!« Možda bi u Bosni trebalo opominjati čoveka da se na svakom koraku, u svakoj misli i svakom, i najuzvišenijem, osećanju čuva mržnje, urođene, nesvesne, endemične mržnje. Jer toj zaostaljoj i ubogoj zemlji, u kojoj žive zbijeno četiri razne vere, trebalo bi četiri puta više ljubavi, međusobnog razumevanja i snošljivosti nego drugim zemljama. A u Bosni je, naprotiv, nerazumevanje, koje povremeno prelazi u otvorenu mržnju, gotovo opšta karakteristika stanovnika. Između raznih vera jazovi su tako duboki da samo mržnja uspeva ponekad da ih pređe. Znam da mi se na to može odgovoriti, i sa dosta prava, da se u tom pogledu ipak primećuje izvestan napredak, da su ideje XIX veka i ovde učinile svoje, a da će sada posle oslobođenja i ujedinjenja sve ići mnogo bolje i brže. Bojim se da nije sasvim tako. (Ja sam, čini mi se, za ovo nekoliko meseci dobro video strašne međusobne odnose među ljudima raznih vera i raznih narodnosti u Sarajevu!) Štampaće se i govoriće se svuda i svakom prilikom: »Brat je mio, koje vere bio«, ili »Ne pita se ko se kako krsti, neg čija mu krvca grije prsi«. »Tuđe poštuju, a svojim se diči«, »Integralno narodno jedinstvo ne poznaje verskih ni plemenitskih razlika«. Ali oduvek je u bosanskim građanskim krugovima bilo dosta lažne građanske učtivosti, mudrog varanja sebe i drugih zvučnim rečima i praznim ceremonijalom. To prikriva kako-tako mržnju, ali je ne uklanja i ne sprečava u rastenju. Bojim se da i pod pokrovom svih savremenih maksima mogu u tim krugovima da dremaju stani nagoni i

kainovski planovi, i da će živeti dok god ne budu potpuno izmenjene osnove materijalnog i duhovnog života u Bosni. A kad će doći to vreme, i ko će imati snage da to izvede? Jednom će doći, ja u to verujem, ali ovo što sam video u Bosni ne ukazuje na to da se tim putem već sada ide. Naprotiv.

Ja sam o tome razmišljao, naročito poslednjih meseci, kad sam se još borio sa odlukom da zauvek napustim Bosnu. Razumljivo je da ne spava dobro čovek koji se nosi takvim mislima. I ja sam ležao pored otvorenog prozora u sobi u kojoj sam se rodio, napolju je šumela Miljacka naizmenice sa vetrom rane jeseni u još obilnom lišću.

Ko u Sarajevu provodi noć budan u krevetu, taj može da čuje glasove sarajevske noći. Teško i sigurno izbija sat na katoličkoj katedrali: dva posle ponoći. Prođe više od jednog minuta (tačno sedamdeset i pet sekundi, brojao sam) i tek tada se javi nešto slabijim ali prodornim zvukom sat sa pravoslavne crkve, i on iskucava svoja dva sata posle ponoći. Malo za njim iskucava promuklim, dalekim glasom sahat-kula kod Begove džamije, i to iskucava jedanaest sati, avetinjskih turskih sati, po čudnom računanju dalekih, tuđih krajeva sveta! Jevreji nemaju svoga sata koji iskucava, ali bog jedini zna koliko je sada sati kod njih, koliko po sefardskom a koliko po eškenaskom računanju. Tako i noću, dok sve spava, u brojanju pustih sati gluvog doba bdi razlika koja deli ove pospale ljude koji se budni raduju i žaloste, goste i poste prema četiri razna, među sobom zavađena kalendara, i sve svoje želje i molitve šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika. A ta razlika je, nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvek slična mržnji, često potpuno istovetna sa njom.

Tu specifičnu bosansku mržnju trebalo bi proučavati i pobijati kao opalku i duboko ukorenjenu bolest. I ja verujem da bi strani naučnici dolazili u

Bosnu da proučavaju mržnju, kao što proučavaju lepru, samo kad bi mržnja bila isto tako priznat, izdvojen i klasificiran predmet proučavanja kao što je lepra.

Pomišljao sam da se i sam bacim na izučavanje te mržnje i, analizirajući je i iznoseći na svetlost dana, da doprinesem njenom uništenju. Možda je to i bila moja dužnost, jer ja sam, iako po poreklu stranac, u toj zemlji ugledao, što se kaže, »svetlost dana«. Ali posle prvih pokušaja i dužeg razmišljanja uvideo sam da nemam sposobnosti ni snage za to. Od mene bi se kao i od svih ostalih tražilo da stanem na jednu stranu, da budem mržen i da mrzim. A ja to nisam hteo ni umeo. Možda bih, ako tako mora biti, i pristao još da padnem kao žrtva mržnje, ali da živim u mržnji i sa mržnjom, da učestvujem u njoj, to ne mogu. A u zemlji kao što je sadašnja Bosna, onaj koji ne ume ili, što je još više i teže, onaj koji svesno neće da mrzi, uvek je pomalo tuđin i izrod, a često mučenik. To važi i za vas, rođene Bosance, a pogotovu za čoveka došljaka. — I tako sam ja jedne od tih jesenskih noći, slušajući čudna dozivanja tih raznovrsnih i raznoglasnih sarajevskih tornjeva, zaključio da ne mogu ostati u svojoj drugoj domovini Bosni, da ne treba u njoj da ostanem. Ja nisam toliko naivan da tražim u svetu varoš u kojoj nema mržnje. Ne, meni treba samo mesto u kome ću moći živeti i raditi. Ovdje to ne bih mogao.

Ti ćeš sa podsmehom, možda i sa prezirom, ponoviti svoju reč o mom bežanju iz Bosne. Ovo moje pismo neće imati snage da ti moj postupak objasni i opravda, ali izgleda da u životu ima prilika kad važi drevno latinsko pravilo: Non est salus nisi in fuga.¹ I molim te da mi veruješ samo toliko: da ne bežim od svoje čovečanske dužnosti, nego zato da bih mogao da je potpuno i nesmetano izvršim.

¹ Samo u bežanju spas.

Tebi i našoj Bosni želim u novom narodnom i državnom životu svaku sreću!

Tvoj M. L.«

Prošlo je desetak godina. Retko sam se sećao druga iz detinjstva, i već bih ga potpuno zaboravio da me osnovna misao njegovog pisma nije s vremena na vreme podsećala na njega. Negde oko 1930. saznao sam sasvim slučajno da se dr Maks Levenfeld zadržao u Parizu, da u predgrađu Neji ima rasprostranjenu praksu, i da je u našoj koloniji i među jugoslovenskim radnicima poznat kao »naš doktor« koji radnike i studente besplatno pregleda i, kad treba, sam im nabavlja lekove.

Prošlo je opet sedam-osam godina. Jednog dana, opet slučajno, saznao sam za dalju sudbinu ovog mog druga. Kad je u Španiji počeo građanski rat, on je napustio sve i otišao kao dobrovoljac u republikansku vojsku. Organizovao je previjališta i bolnice, proćuo se svojom revnošću i znanjem. Početkom 1938. godine nalazio se u jednom malom aragonskom gradiću čije ime niko od naših nije umeo pravo izgovoriti. Na njegovu bolnicu izvršen je vazdušni napad u pô bela dana i on je poginuo zajedno sa gotovo svim svojim ranjenicima.

Tako je završio život čovek koji je pobegao od mržnje.

Danilo Kiš, Rani jadi

Dečak i pas
Pas koji govori

Rođen sam, po pričanju moje majke, iz jedne njene lakomislene avanture, koja joj je donela sedmoro dece i mnogo bede. Dva moja brata i jedna sestra umrli su odmah po rođenju. A ja sam progledao u kući gospođe Albine Kniper, seoske babice, u godinama rata, početkom jeseni. I moja majka i gospođa Albina mnogo su se brinule za mene, hranile me i tetosile. Korpa mi je bila obložena krpama i perjem, kao gnezdo kakve ptice. Majka me poučavala životu: kako se maše repom, kako se pokazuju očnjaci, kako se čisti krmelj iz očiju i kako se teraju dosadne muve. Tu smo uvežbavali među sobom i osnovne zahvate napada i odbrane. Bila je to lepa i bezopasna igra. Nasrtali smo jedni na druge kao seoski džukci, ali smo očnjake prekrivali velurom, a kandže smo držali u šapama, kao kame u futrolu.

Ali jednog dana odvojiše me od majke, i zapravo tada počinje moj pasji život. (Ovo „pasji“ nemojte da shvatite pogrešno, ne žalim se na život. Nego kažem prosto: moj život.)

Kada je gospodin Berki (tako se zvao moj budući gazda i gospodar) platio gospođi Kniper, još nije bilo odlučeno koje će od nas da pođe s njim, a ja sam malo razumeo od svega toga što se zbivalo oko nas. Sećam se samo da je majka bila vrlo tužna i da je celo vreme plakala. Tek sam mnogo kasnije shvatio zašto se nije opirala i zašto nije ništa preduzela. To je

sve ona radila, u stvari, za moje dobro. Ko zna kakva bi me sudbina zadesila da me gospodin Berki nije uzeo tada. Od nas četvoro preostalih, samo nas je dvoje ostalo u životu. Ja i moj brat. Njega su prodali u drugo selo nekom lovcu. A moje dve sestre zadesila je tužna sudbina: gospođa Kniper im je vezala kamen oko vrata i bacila ih u nabujalu reku. Gospođa Kniper je i sama bila žalosna, i znam da bi im se smilovala da nisu bile teške ratne godine, makar zbog moje majke. Jer gospođa Kniper je volela životinje, čak i one kenjkave mačke, no šta ćete, *à la guerre comme à la guerre*, kako bi rekao onaj veliki ljubitelj životinja, Lafonten. Od velikog bola, moja je majka sasvim poremetila umom. Danima ništa nije jela, samo je plakala i naricala, jurila po dvorištu i po selu, zavirivala u svaki budžak. Onda joj je jednog dana rekla gospođa Kniper: „Lolo“ (tako se zvala moja majka), „morala sam! Oprosti, Lolo, morala sam!“ Moja je majka ležala ispred nje, načulivši uši da bi dobro čula sve što joj kaže gospođa Kniper, i gledala ju je tako tužno, očiju punih suza, da se i stara gospođa Kniper raspakala: „Nemoj, Lolo, nemoj da me gledaš tako. Morala sam. Znaš i sama kako teško izlazimo nakraj.“ – No moja je majka i dalje gledala gospođu Kniper pravo u oči, izbezumljena od bola.

„Nemoj, Lolo, nemoj da me gledaš tako“, reče gospođa Kniper. „Bacila sam ih u reku!“

Onda je moja majka shvatila da su se njene sumnje obistinile, vrisnula je i poletela ka obali. Jurila je, jurila nizvodno, cvileći kao pas, bože mi prosti, kao čovek. Našla je moje sestre u plićaku, nasukane, u ataru drugog sela, zakačene o vrbu, s kamenom oko vrata.

Vratila se moja majka predveče, samo da umre kraj mene.

Ležao sam na verandi gospodina Berkija, mog novog gazde, i razmišljao o sudbini, o svojoj nesrećnoj majci, o svojoj braći i sestrama, o gospođi Kniper, o životu uopšte. Razmišljao sam i cvileo, više od tuge nego od zime.

Tada se pojavi jedan dečak i počeo da me miluje i da me greje u rukama, kao da sam, ne daj bože, vrabac, a ne pas. Onda mi se zagleda u lice i počeo da se smeje.

„Ana, Ana“, reče on. „Dođi da vidiš nešto. Vrapčić!“

„Baš je sladak“, reče Ana i uštinu me za obraz.

„Ovaj me pas na nekog podseća“, reče dečak. „Bogami, jako liči na nekog.“

„Zbilja“, reče Ana, njegova sestra, „na koga li me podseća?“

„I tebe?“ reče dečak.

„To je da čovek umre od smeha“, reče njegova sestra.

„Zbilja, to je da crkneš od smeha“, reče dečak.

Držao me jednako na dlanu, kao vrapca.

„Znam na koga liči“, reče dečakova sestra.

„Reci, Ana, na koga?“ reče dečak. „Molim te, reci mi. Podseti me.“

„Seti se“, reče Ana. „Hajde, seti se sam.“

„Molim te, reci mi“, reče dečak. „Ne mogu da se setim. Samo znam da me ovaj pas... to je, zbilja, da crkneš od smeha.“

„Na staru ženu“, reče Ana.

„Na gospođu Kniper, babicu!“ reče dečak.

„To je da crkneš od smeha“, reče njegova sestra. „Pljunuta gospođa Kniper!“

Tako sam počeo i sam da sumnjam u svoju sličnost sa gospođom Kniper, mada ja, iskreno, ne nalazim da sam bio imalo nalik na nju. Možda nam je samo tuga davala isti izraz lica, jer gospođa Kniper je bila veoma nesrećna zbog onoga što je bila počinila, a ja sam tugovao za svojima. A što se tiče sličnosti, mogu vam reći da sam bio nalik na svoju majku. Iste krupne

tamne oči, modrosive, kao šljiva, iste uši, zašiljene i pri vrhu malo povijene. Možda sam jedino svoj stas nasledio od svog (nepoznatog) oca, jer sam se kasnije razvio u vitku psinu dugih nogu, kakve moja majka, ako se dobro sećam, nije imala. Od majke sam nasledio još i boju dlake, žutoriđu, i većinu osobina: preosetljivost, pokornost, trpljenje, vernost, odanost, nervozu, kao i izvesnu lenjost i lakomislenost.

Jedan pas kao što sam ja nema neku uzbudljivu istoriju o kojoj bi se moglo mnogo govoriti. Ja sam imao dosta srećnu mladost (ne govoreći, naravno, o rastanku sa svojom porodicom), iako sam živeo u ratno vreme. Možda upravo zato. Objasniću vam na šta mislim. Rat odnosi ljude, uskraćuje im nežnost, rat unosi u ljude strah, čini ih nepoverljivim. U takvim uslovima, jedan pas, veran pas kao što sam ja, mnogo znači. Ako niste dete i niste preosetljivi, njega možete voleti bez očajanja, bez straha da ćete poludeti, da ćete umreti od bola ukoliko vam ga rat uzme, možete ga voleti a da ne činite sebi nikakve ustupke, možete mu se slobodno ispovedati, bez straha da će odati vaše tajne i skrivene želje. U ratna vremena psu je teško samo dok mu ne izrastu očnjaci. (Zato su nastradale moje sestre, pokoj im duši.) A za jednog odraslog, za jednog jakog psa, rat je blagodet. Tada vladaju pomori međ stokom, ginu konji, a vojske zatrpavaju mrcine tek toliko da ne vire iznad zemlje. Ionako će ih, vele, razneti psi i Cigani.

Koga još može da interesuje moja biografija, kad nisam bio ni čuveni lovac (nego sasvim prosečan), ni proslavljeni trkač, kada ne samo što nemam plemićko poreklo s pedigreeom nego sam čak, po svemu sudeći, vanbračno dete, kopile dakle, a nisam se proslavio ni na bojnopolju, nisu mi podigli za života spomenik i nisam nikad dobio neko odlikovanje od Crvenog krsta ili od bilo koga. Ja sam, dakle, običan pas i moja je sudbina prosečna. Ono što me u neku ruku čini izuzetnim, to je moja spo-

sobnost da govorim. A do milosti govora uzdigla me ljubav jednog dečaka, mogao bih reći nesrećna ljubav.

Jednog se jutro pojavi gospodin Berki, moj novi gazda, i reče:

„Andi, kako ti se dopada ovaj pas?“

„Kao bog!“ reče dečak. (Voleo je da preteruje.) „A kako će se zvati?“

„Dingo“, reče gospodin Berki moje ime.

„Dingo?“ reče dečak. „To mi se ime ne sviđa. Voleo bih da mi gospodin Berki objasni šta to znači.“

„Australijski divlji pas“, reče gospodin Berki.

„To mi se ime jako sviđa“, reče tada dečak.

Iako mi je zvanično gazda bio gospodin Berki, ja sam ipak, dušom i telom, pripadao dečaku. Od svih ljudi na svetu s njim sam se najbolje slagao i najbolje sporazumevao. Mislim da su tome doprinele, osim njegovih godina, i neke naše zajedničke osobine. Verujem da ne grešim dušu ako kažem da smo on i ja bili po mnogo čemu slični: po lenjosti, po razuzdanosti, po odanosti, po želji za avanturom. Mislim da ne grešim ako kažem i to da je taj dečak imao u sebi nečeg psećeg: što se tiče njegovog njuha i njegove preosetljivosti na mirise, siguran sam da ne grešim. Usamljenost i tuga spojiše naše živote. Njegova tuga za ocem i moja tuga za roditeljima stvoriše među nama neku vrstu prijateljstva zasnovanog na srodnosti. Kako sam počeo naglo da rastem i da stičem ugled među seoskim džukcima, kao mudar i učen pas svog malog mudrog gospodara, dečak je postajao sve manje usamljen, sve ponosniji na mene i sve odvažniji. Jer ja sam ga oslobodio ne samo njegovog urođenog straha od pasa (od te je iste boljke bolovao i njegov otac), nego je i uopšte postao hrabriji, jer je znao da u

meni ima sigurnog i odanog zaštitnika. Zauzvrat, on me naučio raznim korisnim veštinama koje izazivaju poštovanje. Umeo sam da doteram zalutale krave, da otkopavam krtičnjake (to iz pustog zadovoljstva, kako bismo prekratili vreme), da jurim zečeve, da otkrivam lisičje jazbine i gnezda barskih ptica, da lovim divlje patke, žabe, leptire, zmije. Čak sam naučio od dečaka da razgovaram sa njim u časovima usamljenosti! Sećam se, jednom, kada nam se bila izgubila krava Naranđza, zamalo nismo pobegli u svet. Dečak mi je usput poverio teške i odgovorne zadatke. Jedna je njegova poruka bila tolika da sam ličio sebi pre na goluba-pismonošu nego na psa. Čim bismo bili jako nesrećni, odmah smo kovali plan da bežimo u svet. A nismo, eto, dospeli nikad dalje od trećeg atara. Dečak je znao katkad da mi priča priče ili da mi ih čita. Mislim da ne preterujem ako kažem da sam već bio naučio napamet onaj roman *Čovek, konj, pas*, što ga je dečak toliko puta pričao čobanima, izmišljajući često i doterujući ga.

Ne, moj život nije roman. On je sav od malih priča, od mnogih malih dogodovština, veselih i tužnih, no u tim je pričama uvek prisutan dečak, kao što sam i ja prisutan u njegovim pričama.

Primećujem u poslednje vreme da je dečak tužan. Postao je i prema meni nekako hladniji, obazriviji. Vidim, krije nešto od mene. Ali sam uskoro shvatio o čemu je reč i, eto, ponovo me skolila ona moja stara pseća tuga. Dečak se opet sprema da ode u svet. Ovoga puta izistinski! U to nema sumnje. Shvatam i to zašto me izbegava: hteo bi da olakša sebi taj rastanak. A i ja sam se od te iznenadne tuge razboleo. Kunjam pred dečakovim pragom kako mi ne bi pobegao bez oprostaja. Kunjam i razmišljam o svom životu.

Osećam, ovaj rastanak neću preživeti.

A-uuu! A-uuu!

Pismo

Dragi gospodine Berki, ovo vam pismo pišem iz daleka i hoću da vas pozdravim i pitam za zdravlje. Polako se privikavam na nove drugove u školi, ali mi se svi rugaju zbog moga izgovora. Još uvek sanjam noću da sam tamo kod vas, pa me mama budila baš sinoć, jer sam plakao u snu. Mama kaže da je to nostalgija i da će sve to brzo proći.

Dragi gospodine Berki, molim vas najljubavnije da mi se ne smejete zbog ovoga što ću vam sada reći: ja sam sinoć plakao najviše zbog mog psa Dinga. Ana mi se još uvek podsmeva i kaže da sam ja zaljubljen u tog psa, a možda je to i istina, no ja verujem da ćete me vi razumeti i da mi se nećete rugati.

Ispričaću vam sada kako mi je bilo teško kada smo krenuli na put, kako me potresao taj rastanak. Sećate se da sam ja, pred sam polazak kola, bio nestao i da sam došao u poslednjem trenutku, pa su me svi grdili. Kazaću vam sada gde sam onda bio. Odveo sam Dinga na obalu Kerke, da se pozdravim s njim. Zatim sam ga vezao kaišem za vrbu, a on se nije opirao, samo je cvileo. Hteo je da krene za mnom i molio me da ga pustim, no ja sam mu rekao da ostane, da je život takav, i da znam da nikada neću naći boljeg prijatelja od njega, ni među psima, ni među ljudima. Onda sam čuo kako me zovu, pa sam otrčao da se pozdravim sa svima vama. Sećate li se, svi smo plakali, i moja majka, i Ana, i vaša mama, i vi. Znali smo da se nećemo nikada više videti. Onda su kola krenula, a ja sam još uvek plakao, srce mi se kidalo od plača. Sećao sam se svih onih godina koje smo tamo proveli, mog pokojnog tate, koji se nije nikad vratio, vas i vaše mame, gospođe Rigo, učiteljice, Bele Hermana, Lacike Tot, Julije Sabo i ostalih. Usput nisam smeo da se osvrnem, kako ne bih još jače zaridao kada budem ugledao poslednji put selo, zvonik, Grofovsku šumu i

sve ostalo. No ipak nisam mogao doleteti. I zamislite, gospodine Berki, koga sam ugledao? Za nama je trčao Dingo i cvileo iz sveg glasa, a mi smo svi opet zaridali. Onda sam zamolio čika Martina da ga otera bičem i da potera konje brže, jer nisam mogao da podnesem više to cviljenje. Dingo je, možete zamisliti, bio na kraju snaga, jer je trčao za nama sve do Čestrega! Bio je sav zapenjen, isplažena jezika. Ja sam počeo da vičem, da urlam tako da je čika Martin morao dobro da ga išiba dok ga nije primorao da se zaustavi, zapravo da se skljočka od iscrpljenosti nasred druma. Čak i kada je voz krenuo, ja sam jednako gledao kroz prozor i plakao. Sve mi se činilo da čujem njegovo cviljenje i da još uvek juri za nama.

Eto, dragi gospodine Berki, to sam hteo da vam ispričam i da vas zamolim da mi napišete jedno pismo o svemu. Pišite mi i o tome kako je Dingo. Još bih vas samo zamolio, ako mi se nećete смејати, da mu pročitate ovo moje pismo i da mu kažete da ja nisam kriv, da ga nisam mogao povesti sa sobom i da ga neću nikada zaboraviti. Kažite mu i to da ću jednog dana, kada postanem pesnik, napisati o njemu pesmu ili basnu. U toj će basni pas da govori. I zvaće se, naravno, Dingo. Molim vas, dakle, gospodine Berki, da mi učinite to, on će sve da razume, samo, dok mu govorite, gledajte ga pravo u oči i ponavljajte mu moje ime. Recite mu: „Andi, Andi; Andi te pozdravio.“ Govorite mu polako, kao sasvim malom detetu. Videćete da će vas razumeti. Počeće da cvili kada mu budete pomenuli moje ime. To će značiti da je sve razumeo.

Na kraju vas još molim da ga pazite i da mu kupite dobru večeru za ovaj novac koji vam šaljem. On najviše voli konjetinu (sa dosta kostiju), a to možete sigurno da kupite u Bakši, kod gospodina Feješa, mesara. Takođe vas molim, dragi gospodine Berki, da u vašem pismu mojoj mami ne pominjete ovaj novac (to je od moje ušteđevine), jer bi mi se Ana sigurno

rugala. Zato je nabolje da pišete meni lično, onako kako sam vas zamolio. Za sada neka bude dosta.

Vas i vašu mamu, kao i gospođu Rigo i sve moje drugove, a posebno Belu Hermana, Laciku Tot i Juliju Sabo i sve ostale najsrdačnije pozdravlja i svih se rado seća.

Vaš jadni
Andreas Sam, učenik

Odgovor

Dragi moj Andi, radujem se što si dobro i što si dobar đak, kao što vidim iz pisma tvoje mame. A iz tvog pisma vidim da još uvek lepo sastavljaš i da ti je rukopis sve bolji. Verujem da ćeš jednog dana da postaneš pesnik, a sudeći po tvom pokojnom ocu, vama Samovima fantazija ne fali. Što se tiče tvoje molbe, dragi moj pesniče, mogu ti reći samo da bih ti je vrlo rado ispunio da se nije dogodilo ono što znam da će ti biti vrlo žao da čuješ.

Dingo se onoga dana kada ste vi otputovali vratio umoran i isprebijan, i dugo je cvileo i zavijao. Ceo dan nije hteo ništa da okusi, mada smo mu izneli čak i džigericu, samo je pio mnogo vode, halapljivo.

Sutradan smo ga našli crknutog pred vratima.

Dragi moj A. S., nemoj da se suviše žalostiš zbog toga, ima u životu i težih stvari – videćeš kada porasteš. Mogu ti samo reći da ga je i meni bilo jako žao, to je bio zaista divan pas, a mama je čak i zaplakala. Naravno, ti ćeš to da prežališ i da sasvim zaboraviš jednog dana. Za ovaj novac koji ti šaljem (ovo ti je kamata) kupi sebi naliv-pero i pokušaj da napišeš o tom događaju neki sastav, u stihu ili u prozi, pa mi to pošalji. Ako bude dobar, pokazaću ga i gospođi Rigo, tvojoj učiteljici,

a ona će se, sigurno, mnogo obradovati. Ako joj se bude svi-
deo, možda će ga i objaviti u *Dobrom pastiru*.

Tvoji te drugovi svi pozdravljaju.

Budi dobar i nemoj se mnogo žalostiti.

Tvoj čika Berki

Eolska harfa

Harfa je instrument koji više od bilo kojeg drugog instru-
menta sjedinjuje u sebi srednjovekovnu formulu lepog (*per-
fectio prima*) i svrsishodnog (*perfectio secunda*); da bude dakle
lepa na oko, što će reći napravljena po pravilima formalne
harmonije; ali, iznad svega, da bude prilagođena svojoj osnov-
noj svrsi: da daje prijatan zvuk.

U svojoj devetoj godini imao sam harfu. Ona se sastojala
od električne drvene bandere i šest pari žica vezanih za por-
celanske izolatore nalik na rasparen komplet za čaj. (Jedan
sam izolator okrnjio praćkom, pre nego što sam otkrio, u ok-
viru mog eolskog instrumenta, muzičku funkciju tog kom-
pleta od kineskog porcelana.)

Kako je ovim opisan sistem za štimovanje, mogu preći na
ostale delove.

Da bi se, dakle, dobila eolska harfa, potrebno je još (pored
pomenutih porcelanskih dugmadi za štimovanje žica) imati
najmanje dve električne bandere od običnog nakatranisanog
jelovog stabla. Idealna razdaljina između stabala iznosi pede-
set metara. Bandera treba da bude dugo izložena (od 5 do 10
godina najmanje) naizmeničnom uticaju kiša, mraza i sunča-
ne žege, tako da se, pod naglim promenama temperature (iz-
među +36°C i -22°C) drvo raspukne, uzduž. A raspuknuće
se, kao žalosno srce, kad shvati da je končano i neopozivo pre-

stalo biti stablo, drvo, zelen-bor, i da je, konačno i neopozivo, postalo električna bandera.

Tada, kad ranjeno, napuklo stablo shvati da je zauvek tu ukopano do kolena i iznad kolena, i da mu, dakle, nema bekstva, tada mu ne ostaje ništa drugo nego da gleda u daljinu, ka šumama koje mu mašu glavom.

I da shvati da su mu najbliži prijatelji, prijatelji i drugovi, ona druga dva stabla na nekih pedeset metara od njega, levo i desno; isto tako ojađena i ukopana do kolena u crnu zemlju.

Kada se, dakle, bandere spoje žicama i namesti im se na glavu, umesto zelenih grana, taj kineski komplet za čaj (šest pari prevrnutih šolja iz kojih neće moći piti ni ptice), tada će propevati, tada će početi da sviraju u svoje žice. Treba samo nasloniti uvo na banderu; no to nije više nikakva bandera, to je sad harfa.

Neki neiskusni čitaoci (koji nikad nisu naslanjali uvo na drvenu električnu banderu) pomisliće da je tu sad potreban vetar. Ne. Idealno vreme za takvu harfu je vreli julski dan, kanikule, kada jara treperi u vazduhu a „baba tera kozličće“; kad je stablo suvo i zvonko kao da je šuplje.

Umalo ne zaboravih: idealno mesto za postavljanje takve harfe jeste uz obronke nekog prastarog drumu. Ova o kojoj pričam bila je postavljena uz Poštanski put, izgrađen još u doba kada su Panoniju naseljavali Rimljani. Zahvaljujući toj činjenici, stub harfe, poput antene, hvata zvuke i iz davnina; melodije dopiru iz prošlosti i iz budućnosti.

Jedan komplet žica hvata celu oktavu u molskoj skali i, preko dominante, lako prelazi u dur.

Toliko o samom instrumentu.

Sad se samo treba osvrnuti da se uverite da nema nikog na Carskom drumu, nikog u žitu, nikog u jarku, nikog na horizontu. Ukoliko nailaze kola natovarena senom, lucerkom ili

žitom, hitro se sakriti u odvodni kanal ispod drumu i sačekati da kola prođu.

Jasno vam je: tu je potrebna samoća. A i šta će vam to da pričaju o vama da ste ljudi kao vaš otac i da se pitaju što li to naslanjate glavu na električnu banderu. Neko će još pomisliti da ste toliko blesavi da verujete da se u suvoj, napukloj električnoj banderi roje pčele, pa ste se polakomili na med; neko će možda reći da oslušujete dolazak savezničkih aviona i da o tome izveštavate nekog; a neki mogu ići u svojim fantazijama tako daleko da će pomisliti kako primete neke rajanstvene poruke iz etera.

Zato je (između ostalog) najbolje proveriti da nema nikog na Carskom drumu, nikog u žitu, nikog u jarku, nikog na horizontu.

Priznajem, kada bi neko neupućen u muziku naslonio uvo na banderu, zaista bi pomislio da čuje daleko brujanje aviona i odmah bi pobegao s drumu i sakrio se u jarak; ili bi potrčao glavom bez obzira da obavesti selo da nailazi eskadrila bombardera. No to je samo prvi (pogrešan) utisak; to je samo pratnja, basovi, u kojoj sluh dečaka prepoznaje *zvuk vremena*; jer iz dubine vremena i istorije dopiru zvuci kao sa kazara, dalekih zvezda. (Miris istopljene smole tu je samo nadražaj, kao kad se u hramu pale mirišljave trave, sandalovo drvo ili tamjan.)

Evo, dok drži sklopljene oči, evo šta mu peva harfa na uvo: da će uskoro prestati da radi kao sluga kod gospodina Molnara; da se njegov otac neće nikad vratiti; da će napustiti udžericu sa nabijenom zemljom umesto poda; da će dospeti najzad u Crnu Goru kod dede; da će imati nove knjige; da će imati 1500 olovaka, 200 naliv-pera, 5000 knjiga; da će mu majka uskoro umreti; da će sresti devojkicu koju će večno voleti; da će putovati; da će videti mora i gradove; da će – prodirući u da-

leku istoriju i u biblijska vremena – istraživati svoje mutno
poreklo; da će napisati priču o eolskoj harfi od električnih
bandera i žica.

BIBLIOTEKA

Znakovi pored puta

DAVID ALBAHARI

OPIS SMRTI

PRIPOVETKE

treće izdanje

Uređuje
DRAGAN LAKICEVIC

»RAD«
Beograd, 1983.

ŠETNJE PORED REKE

Želeo bih nešto da kažem, reče otac. Nadam se, samo, da me niko neće prekidati...

Ne brini, reče majka, ali otac je ćutao. Dakle?

Otac podiže glavu i lagano pređe pogledom po celoj sobi. Sestra je, spustivši doručja na svoj otežali stomak, heklala; njen suprug, Stjepan, dremao je u rokoko fotelji; majka se upravo naginjala nad polurešenu ukrštenicu iz jučerašnje »Politike«; Ruben Rubenović je oslonio bradu na štap i odsutno posmatrao apstraktnu sliku iznad jednog od ležaja; kuzina Sarina, koja nam je prethodne večeri, iznenadivši nas, došla u posetu iz Kraljeva, predstavala je poslednji broj »Revije 92«; ja sam, tog popodneva, iz neobjašnjivih razloga pristupio sređivanju odavno zapostavljene zbirke maraka.

Dakle? ponovi majka. Upisivala je novu reč.

Nema više pravih priča, reče otac.

Molim?

Nema više pravih priča.

Ali, rekoh.

Meni se ta ideja dopada, reče Stjepan, nenadno razbuđen.

Nema više onog zbivanja, nastavi otac, onog razvoja događaja, skrivenih putanja koje vode do razrešenja. Jedino još Borhes, da li je to Borhes?

Ne znam, reče Stjepan.

Šta sam ono, započe majka —

O čemu je reč? upita kuzina Sarina i zaklopi ilustrovanu reviju pred sobom.

Opet on, reče Ruben Rubenović.

Evo o čemu je reč, otac spusti ruke na sto. Mislim da bih sve mogao da objasnim ako me niko, niko, ne bude prekidao.

Hoćemo li mi kući? upita moja sestra.

Pravo stanje stvari u svemiru, reče otac, kosmos, raspored slučajnosti i neminovnosti, o svemu tome nekad sam govorio —

— sa mnogo više pouzdanja, rekoh.

Grad na istoku? šapnu majka.

I? nasmeja se Ruben Rubenović: Šta je s tim? Sav taj svemir, šta?

Nemam više pouzdanja, reče otac.

Čega? trže se kuzina Sarina.

Ne znam otkud to, to neočekivano predavanje, posle ručka, na primer, kada svi misle da sam zaspao, a ja ležim čvrsto zatvorenih očiju i jednostavno očekujem sledeći dan. Ranije mi se tako nešto nije dešavalo. U stvari, ja se celog života, sve do nedavno, nikada nisam predao, a rat, a logori, a streljanja, i gle sad! —

Mislim da znam šta je, reče Ruben Rubenović.

Kako?

Počeo si da primećuješ vreme, to je sve.

Želite li time da označite starost? kuzina Sarina razvuče usne u osmeh.

Starost, mladost, reče Ruben Rubenović, kakva je razlika?

Grad na istoku, reče majka. Sedam slova.

Šta to znači »grad na istoku«? upita Stjepan. Kakve su vam to ukrštene reči?

Jučerašnja »Politika«, reče majka.

Istok je tako velik.

Kolika je samo Indija, reče kuzina. Malopre čitam: opet su uhvatili neke švercere

droge. Pratile su ih četiri meseca i pronašli u Zagrebu, po povratku iz Kalkute.

Eto ti, sestra na trenutak presta da hekla, sedam slova.

Majka se naže nad novine; lepo smo mogli videti: pokretale su joj se usne. Ne slaže se, rekla je.

Bombaj, pokuša ponovo kuzina Sarina.

Šest slova, reče moja sestra.

O, začudi se kuzina.

Verujete li da kod mene dolaze devojčice od četrnaest godina? Otac je prekrstio ruke i podigao obrve u iščekivanju odgovora. Dolaze od dva, tri, četiri meseca gravidne. Dete moje, kažem joj, dete moje... Čika doktore, sede tako preda mnom, čika doktore, nikada više, obećavam... Ali kako, pitam. Zašto si dozvolila?

I ti si našao šta da pitaš, reče majka. Zašto si dozvolila? Kao da ona zna!

Vraga ne zna, reče sestra.

Otkud ti znaš?

Pitaj njega ako meni ne veruješ.

Pa, reče otac, četrnaest, trinaest godina, tu je već, ovariji prskaju —

U redu je, reče majka, bez detalja. I šta si hteo time da kažeš?

Ja sam, bogami, nasmeja se kuzina, u petnaestoj godini prvi put otišla naigranku. U ondašnji centar Niša.

Tamo sam služio vojsku, reče Stjepan. Drugi deo, posle obuke.

Ma nemoj? Okrenula se prema meni: Ti još nisi bio?

Nisam, rekoh.

Pa kada ćeš?

Ima vremena.

Što kasnije odeš, gore ti je.

Znam.

Po meni, reče Ruben Rubenović obraćajući se ocu, tebi predstoji veliki zaokret u pravcu religije, potpuno predavanje bogu.

Kom bogu? upita otac.

A kom drugom?

Sve je to pod znakom pitanja, odmahnu otac glavom. Čitam Denikena pre neki dan —

Tu imam posebnu teoriju, reče Stjepan. S najvećim delom njegovih ideja uopšte se ne slažem.

Znam, ali —

Pre svega, njegova tumačenja starih tekstova: veda, Mahabharate, Biblije —

Biblija, Ruben Rubenović udari štapom o pod, oružje hrišćanske misli. Sve je to daleko od prave istine.

Koje istine? upita otac.

Malopre sam čitala o novim detektorima za otkrivanje laži, reče kuzina Sarina.

To nema nikakve veze, viknu Ruben Rubenović.

Majka podiže glavu, skinu naočare: Ali, Rubene!

U redu, reče Ruben Rubenović, dobro, smiriću se, ne ljuti se, mada ću ovo ipak reći: nama su oduzeli istinu, *nama!* Gledao je u oca.

Nama? reče otac i osvrnu se po sobi. Kome?

Ko si ti? viknu Ruben Rubenović. Šta si?

Ja? Ja sam —

A ti? Ruben Rubenović pogleda majku, sestru, kuzinu, mene. A ti? A ti? Zatim uperi štap u Stjepana: Znam ko je on! Ali ko ste vi? Vi svi?

Bože, Rubene, reče majka. Sačekaj, doneću ti čašu vode. Ona se žurno, skoro trkom, uputi u kuhinju.

Ruben Rubenović usta: Idem, reče.

Uopšte mi nije jasno, reče otac, zašto...

U očima Rubena Rubenovića blesnuše suze.

Nećete, valjda, sada plakati? priđe mu kuzina Sarina i uhvati ga za ruku. Hajde, gurala ga je prema stolici, sedite. No, no. Malo smo se uzбудili, ali sve će proći, sve-će-to-proći, ta znate vi, znate...

Majka se pojavi na vratima sa čašom vode na malom, šarenom poslužavniku. Sve je u redu, reče ona, sve je u redu, i brzo, oštro pogleda oca.

Šta sam sad —

Čuti, reče mu sestra, molim te.

Idemo mi kući, reče Stjepan i usta.

Otac uzdahnu: Više ništa ne razumem.

Do viđenja, sestra se pozdravi sa kuzinom.

Zatim se obrati svima u sobi: Do viđenja.

Zdravo, rekoh.

Otac i majka izadoše da ih isprate. Iza zatvorenih vrata čuo se prigušen govor, praskav sestrin smeh i ponovljeno očevo pravdanje, a malo kasnije: spuštanje lanca, okretanje ključa u bravi, i otac i majka se vratiše u sobu. Ruben Rubenović je i dalje plakao, stenjao, pognut, pokrivši lice suvim, koščatim šakama. Prvo otac sede za sto, zatim majka, i tako smo svi sedeli, u krugu, nemi, ispod bleštavog starijskog lusteru. Ruben Rubenović, predratni trgovac štofovima, presta da stenje posle nekoliko trenutaka, izvadi veliku belu maramicu iz džepa, izduva nos i obrisa oči. Je li otišao katolik? upita ne podižući pogled.

Majka se namršti: Stvarno, Rubene —

Je li otišao?

Jeste, reče otac.

Eh, reče Ruben Rubenović i naglo zabaci glavu usmerivši oči prema tavanici, negde visoko. Da mi se to desi pred jednim gojom¹...

Pa i ja sam hrišćanka, reče majka.

Ti si prešla u Mojsijevu veru, odvrati otac.

Još pre rata!

¹ Goj (hebr. dosl. narod): nejevrein. (Prim. red.)

Pre rata, reče Ruben Rubenović, pa šta? Gledao ju je.

Majka očuta.

Uostalom, na tebe sam se već navikao, ali na njega...

Navicićete se, reče kuzina Sarina.

Navicićete...

Da, reče otac, navicićete...

Oj-joj.

O čemu smo ono govorili?

Rekao si da više nema pravih priča, rekoh.

Tačno, reče otac. Nema.

Ne znam, reče Ruben Rubenović, mada, jeste, čini mi se: sve prave priče već su ispričane, nema više šta da se priča.

A bez priča, reče otac, bez pravih priča, ceo ovaj svet će — cap! — on puknu prstima.

Hajde da spremimo večeru, reče majka, i dok je kuzina ustajala: Čaj, kafu, pržena jaja? Šunku? Sir?

Ja neću ništa, reče Ruben Rubenović, moram da idem.

Jeste li sigurni, upita kuzina, da ćete moći sami?

Kako da ne, odgovori Ruben Rubenović.

Samo kada je taj katolik otišao —

Rubene, reče majka, molim te.

Čaj i sir za mene, reče otac, i ubrzo ih začusmo kako rade u kuhinji. Kako si ono rekao: počeo sam da osećam vreme, šta li?

Zar nisi? upita Ruben Rubenović.

A vi? rekoh.

A ja? On sleže ramenima: Zavisi kako gledaš.

Na primer.

Predati se božjoj milosti, odlučiti se za besmrtnost duše —

To znam, rekoh.

I? Pognuo se prema meni i pažljivo me posmatrao kroz naočare.

Ne verujem.

Jerres, reče Ruben Rubenović s prezirom.
Vi mladi... Ustao je i za trenutak zastao:
Uostalom, ti si sklon hrišćanstvu, zar ne?

Uzajamnim sponama, rekao.
Bogohulniče, pripretio mi je, ali uz osmeh.
Videćemo se na keju? uhvati ga otac blago
za mišicu.

Svakako, reče on. I vidiš, obratio mi se,
ako se ne gleda na stvari onako kako ja gledam
na njih, onda je to sve što čoveku doista
preostaje.

Da?

On je ćutao.

Šta to? ponovih.

Razočaraću te, reče Ruben Rubenović na-

pokon.

Necete, rekao.

Otac ga je i dalje držao za mišicu.

Dakle?

Setnje pored reke, reče Ruben Rubenović
i, praćen ocem, izade lagano, poštapajući
se, u predoblije.